

емства дозволить вживати ефективні заходи щодо їх посилення. Результати таких розрахунків дають об'єктивну оцінку рівня економічної безпеки, що дозволяє аграрним підприємствам оптимізувати механізми управління.

Перспективні наукові розвідки мають охоплювати проблеми формування ефективних управлінських механізмів на основі визначення рівня економічної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загорна Т. О. Економічна діагностика : навч. посіб. / Т. О. Загорна. – К. : ЦУЛ, 2007. – 400 с.
2. Ілляшенко С. М. Економічний ризик : навч. посіб. / С. М. Ілляшенко. – К. : ЦУЛ, 2004. – 220 с.
3. Олейников Е. А. Основы экономической безопасности: государство, регион, предприятия, личность / Е. А. Олейников. – М. : ЗАО «Бизнес-школа», 1997. – 279 с.

УДК 334.758:004.738.5

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВ НА РИНКУ ОЛІЙНО-ЖИРОВОЇ ПРОДУКЦІЇ

**І. А. Маркіна, доктор економічних наук;
Н. В. Мацедонська**

Від ефективності функціонування окремих підприємств залежить конкурентоспроможність країни в цілому, тому питання підвищення ефективності управління підприємствами, в тому числі й олійно-жирової галузі, є актуальним і потребують наукового обґрунтування з урахуванням новітніх технічних можливостей. Одним із ефективних інструментів, що сприяють забезпеченню ухвалення управлінських рішень, які направлені на ефективну роботу підприємства, є організація управління, заснованого на впровадженні інформаційних і, зокрема, інтернет-технологій. Слід зазначити, що підприємства олійно-жирової галузі в Україні є системами управління, які характеризуються багаторівневністю, масштабністю, синергізмом, відкритістю, що, з одного боку, вносить певну стохастичність дій, з іншої – дозволяє оптимізувати систему з урахуванням умов внутрішнього та зовнішнього середовища.

Вагомий внесок у розробку проблематики інформаційного забезпечення зробили такі зарубіжні автори, як Д. Еймор [1], К. Пейтел

[2], М. Мак-Картні [2], Д. Сігел [3]. Російські вчені В. Алексунін [4], О. Богданова [5], Т. Данько [6], А. Кантарович, В. Царьов [7], С. Пирогова [8] детально проаналізували в своїх працях системне значення нової інформаційної реальності для економіки. Впливу інформаційних систем і технологій на процеси управління підприємствами присвячені праці вітчизняних науковців, таких як О. Ананьєв [9], А. Береза, В. Гужва, Ф. Левченко, М. Макарова [11], Л. Лігоненко [12], І. Литовченко [13], І. Бойчук [14] та ін.

Мету дослідження, яка полягає в обґрунтуванні напрямів підвищення ефективності управління підприємством на основі використання інформаційних технологій, зокрема інтернет-технологій, досягнутого через реалізацію завдань щодо розробки методичних рекомендацій щодо формування інформаційних систем управління сучасними підприємствами, зокрема ЗАТ «Полтавський олійноекстракційний завод – Кернел Груп».

Ґрунтуючись на проведених теоретичних дослідженнях, що розглядають інформаційні

й інтернет-технології як інструмент підвищення ефективності виробничо-господарської діяльності підприємства, доцільно сформувавши прототип інформаційно-комунікаційного середовища.

Інформаційно-комунікаційне середовище підприємства логічно представити двома складовими:

1) внутрішнє інформаційно-комунікаційне середовище, що включає сукупність інформаційних і інтернет-технологій, які у повному обсязі, або частково використовуються у межах корпоративної інформаційної системи підприємства;

2) зовнішнє інформаційно-комунікаційне середовище, що включає набір інформаційних систем, які функціонують у межах глобальної мережі Інтернет і інтегруються до корпоративної інформаційної системи підприємства, і інформаційних технологій, що забезпечують ефективну взаємодію усіх сторін, фінансово зацікавлених у діяльності підприємства.

Слід зазначити, що для підприємств важливим елементом у складі інформаційно-комунікаційного середовища є корпоративний портал (Інтернет-проект), який розглядається як своєрідна точка доступу до корпоративної інформаційної системи підприємства незалежно від способу підключення до неї. Корпоративний портал має поєднувати у собі набір прикладного програмного забезпечення для роботи з мережею, систем підтримки ухвалення рішень (у тому числі групових) і систем управління документообігом. Корпоративний портал слід розглядати як єдину інтегровану платформу для різноманітних прикладних програм і даних для співробітників підприємства або як функцію шлюзу, що забезпечує швидкий доступ до всіх систем управління знаннями, які використовуються на підприємстві.

У межах дослідження обґрунтовано рекомендації щодо створення загального центру обслуговування для «ПОЕЗ-Кернел Груп», якому властива територіальна розгалуженість підприємств, що входять до складу холдингу «ПОЕЗ-Кернел Груп», і які, у свою чергу, є окремими суб'єктами ринку (юридичними особами) зі своєю історією, порядком операційної діяльності, системою управління тощо.

Слід зазначити, що чим більше підприємство за обсягом своєї діяльності та кількістю окремих підприємств, що входять до його складу, тим складніше налагодити узгоджене функціонування і управління ним. Традиційні підходи, що вибудовуються згідно з централізованою та децентралізованою моделями управління, мають свої недоліки. Децентралізація, при якій ухвалення основних рішень передається на рівень підпорядкованих підприємств, дозволяє управляти ними гнучко й оперативно, проте питання стратегічного розвитку не отримує належної уваги. В свою чергу, централізація управління підприємством робить його інертним, тобто таким, що з великим запізненням реагує на ринкові зміни, що відбуваються.

Світова практика побудови високоефективного бізнесу йде у напрямі вдосконалення бізнес-процесів, відділення непрофільних, упровадження інформаційних і інтернет-технологій. Доведено, чим більше допоміжних служб, що підтримують бізнес-процеси підприємства, тим складніше система управління і взаємозв'язку між основними та допоміжними підрозділами; чим більший масштаб підприємства, тим у більшій мірі у ньому дублюються одні й ті ж функції (бухгалтерський облік, підтримка інформаційних систем, обслуговування споживачів, будівель і приміщень, управління персоналом, продажами і маркетингом тощо) і тим доцільніше виконання зазначених функцій в одному місці, оскільки це призводить до підвищення їх якості та економії ресурсів.

Для вирішення завдання дослідження авторами пропонується створити у межах підприємства («ПОЕЗ-Кернел Груп») окрему структурну одиницю – загальний центр обслуговування, і делегувати йому підтримку основних виробничих процесів і функцій. Загальний центр обслуговування має бути окремим підрозділом або підприємством зі своєю власною організаційною структурою, системою управління і контролю. У ньому доцільно зосередити бізнес-процеси, пов'язані з обслуговуванням основної діяльності. Створення загального центру обслуговування підприємства насамперед пов'язане зі зміною у методології

управління, яка має проводитись за двома напрямками: управління базовим виробництвом і управління допоміжними видами виробничо-господарської діяльності. Такий підхід дозволить покращити якість послуг для внутрішніх споживачів, знизити витрати на допоміжні функції, сконцентруватися на головних прибуткових напрямках діяльності підприємства.

Результати дослідження дозволяють стверджувати, що досягнення зазначеного можливо, у першу чергу, шляхом стандартизації бізнес-процесів, що передаються загальному центру обслуговування. Так, у сфері бухгалтерського обліку стає неминучими уніфікація і стандартизація облікових політик і процедур, що мають якісно новий характер завдяки іншій культурі управління підприємством. Найпростіша модель загального центру обслуговування виконує функцію централізації обліку: підприємство готує і передає первинні документи у центр, де на їх основі в обліковій системі ведуться реєстрація фактів виробничо-господарської діяльності, формування і консолідація звітності, здійснюються контрольні функції. Залежно від реальних обставин можуть створюватися і територіальні підрозділи загального центру обслуговування підприємства, які розміщуються на підприємствах і ведуть обробку частини первинних документів.

Важливий компонент загального центру обслуговування – система внутрішнього контролю якості послуг. Доведена необхідність розробки системи моніторингу ключових показників ефективності обслуговування, що дозволить оцінювати якість послуг, управляти ними та стимулювати швидке реагування на зміни потреб підрозділів, що обслуговуються.

Слід зазначити, що створення загального центру обслуговування висуває до підприємства багато додаткових вимог. Зокрема, загальний центр обслуговування – це альтернативна система управління, створення якої пов'язане з ризиками. Тому аналіз ризиків є одним із важливих питань у побудові подібних центрів. Слід враховувати усі можливі ризики, супутні створенню нового підприємства або нового бізнесу на невідомому ринку.

У ході дослідження, передумовами створення загального центру обслуговування виз-

начено такі чинники: багаторазове дублювання одних і тих самих бізнес-процесів у різних структурних одиницях підприємства; відсутність єдиних підходів до обліку господарських операцій, формуванню бухгалтерської, податкової і управлінської звітності; складнощі формування звітності групи підприємств і отримання достовірної звітності за міжнародними стандартами; наявність різних обліково-управлінських систем, укомплектований штат фахівців з інформаційних і інтернет-технологій; непрозорість виробничо-господарської діяльності підприємства.

Визначено, що успіх проекту впровадження загального центру обслуговування залежить від того, наскільки правильно визначено набір функцій, що передаються для виконання такому центру. Вирішуючи питання про те, які бізнес-процеси мають бути віднесені до компетенції загального центру обслуговування, не можна забувати про необхідність концентрації зусиль на основних напрямках діяльності, які створюють додаткову вартість. Серед потенційних бізнес-процесів, придатних для передачі загальному центру обслуговування, – бухгалтерський і податковий облік, формування звітності, фінансове планування, маркетинг, упровадження і підтримка інформаційних систем і технологій, управління матеріально-технічним забезпеченням і персоналом, розрахунок заробітної плати. Крім того, до таких послуг можна віднести також юридичний супровід бізнесу і підготовку звітності відповідно до міжнародних стандартів.

Реалізація завдань дослідження дозволила визначити, що більш важливим, ніж визначення набору функцій, які передаються до загального центру обслуговування, є формування нової структури управління підприємством, формалізація її діяльності у вигляді офіційних документів. На етапі підготовки техніко-економічного обґрунтування необхідно усвідомити, наскільки така форма ведення бізнесу відповідатиме стилю управління підприємством. Крім того, подібне обґрунтування має включати і вибір місця розташування загального центру обслуговування з урахуванням усіх чинників і ризиків, розрахунок економічної

ефективності впровадження центру, оцінку обсягу необхідних інвестицій.

Практика господарювання свідчить, що у даний час створені об'єктивні передумови організації загального центру обслуговування для «ПОЕЗ-Кернел Груп», який дозволить об'єднати наявні у його складі підприємства, підзвітні йому. Загальний центр обслуговування зможе виконувати функції матеріально-технічного забезпечення і збуту, вести фінансовий облік.

Загальний центр обслуговування організаційно може бути як підрозділом підприємства, так і окремою юридичною особою. Практика показує, що ця структура неодмінно має бути залежною від керівництва підприємством, яке зобов'язане контролювати зосереджені там процеси. Створення загального центру обслуговування у вигляді окремого підрозділу – менш ризикований варіант, він дозволяє, у разі потреби, з меншими втратами повернути-

ся до попереднього, більш звичного механізму управління. Але, як свідчить зарубіжний досвід, максимального ефекту загальний центр обслуговування набуває у вигляді окремої юридичної особи – дочірньої компанії, яка може бути акціонером підприємства.

Надалі згідно із завданнями дослідження доцільно обґрунтувати рекомендації щодо формування моделі управління підприємством з використанням корпоративної інформаційної системи. Для сучасного підприємства підвищення ефективності його управління пов'язане не лише з правильно підбраною стратегією впровадження корпоративної інформаційної системи, що враховує особливості взаємин між головним підприємством і філіями, сферу діяльності учасників інтеграційного об'єднання, але і коректно вибраною моделлю управління. На думку авторів, можна виділити чотири моделі організації управління підприємством (табл.).

Таблиця

Моделі організації управління підприємством з використанням корпоративної інформаційної системи

Модель управління	Характеристика моделі
Модель 1. Управління через звітність	<ul style="list-style-type: none"> • Корпоративний центр отримує усю необхідну інформацію про роботу підрозділів, філій, учасників інтеграційного об'єднання у вигляді консолідованої звітності. • Збір і консолідація даних робиться із заданим інтервалом (місяць, квартал); формування і аналіз звітності робиться у різних розрізах: за напрямками діяльності, видами ресурсів, за організаційно-фінансовою структурою тощо. • Управління фінансами не є централізованим, бюджетування не здійснюється. • Передбачається істотна самостійність підприємств (філій) у прийнятті рішень. • Рекомендується для підприємств, що складаються з незалежних або тимчасово об'єднаних підприємств (асоціацій і так далі). • Має бути реалізована єдина загальнокорпоративна система класифікації і кодування інформації. • За основу рекомендується взяти централізоване ведення загально-корпоративної нормативно-довідкової інформації і її розподіл по підприємствах (філіях). • У складі корпоративної інформаційної системи обов'язково мають бути налагоджені функціональності «Інструментарій», «Адміністратор діяльності підприємства»
Модель 2. Управління через фінанси	<ul style="list-style-type: none"> • Рекомендується для підприємства, яке керується холдинговою компанією, що володіє контрольними пакетами акцій філій, але яке не має власного виробництва. • Керівна холдингова компанія встановлює централізовану закупівельну політику (визначення постачальників, номенклатури, цін) і визначає ефективність інвестицій. • Для цієї моделі управління характерне формування проектів бюджетів підрозділів у філіях, потім робиться їх узгодження і консолідація до єдиного бюджету філії, а потім – підприємства. • У корпоративному центрі задаються і затверджуються планові бюджетні значення показників вхідних і вихідних грошових потоків, ліміту ресурсів. • У корпоративній інформаційній системі рекомендується налаштувати функціональність «Фінанси»

Продовж. табл.

Модель управління	Характеристика моделі
Модель 3. Управління через фінанси, постачання, збут	<ul style="list-style-type: none"> • Здійснюється централізоване управління грошовими потоками і зовнішніми (вхідними і вихідними) потоками матеріальних ресурсів. • Укладення договорів на постачання і продаж здійснюється централізовано. • Корпоративний центр контролює бюджет прибутків і витрат, бюджет закупівель і бюджет продажів. • Модель рекомендується для підприємств, об'єднаних у межах великого підприємства, які випускають однорідну продукцію з метою її колективного збуту через єдину торгову мережу. • У межах корпоративної інформаційної системи обов'язкове налаштування функціональності «Збут, постачання, склади», «Транспорт», CRM і SCM
Модель 4. Тотальне управління	<ul style="list-style-type: none"> • Корпоративним центром здійснюється централізоване управління усіма ресурсами підприємства, бюджетування реалізоване у повному обсязі, здійснюється стратегічне управління на основі системи збалансованих показників. • Керівництво філій бере участь у тактичному і оперативному управлінні у встановлених корпоративним центром межах. • Модель управління рекомендується для підприємства, до складу якого входить велика кількість територіально розподілених підприємств (виробничих, збутових, обслуговуючих тощо). • Повномасштабне функціонування корпоративної інформаційної системи, включаючи функціональності «Моделювання діяльності» і «Управління проектом»

Залежно від рівня автоматизації структурних елементів підприємства доцільно виділити три моделі корпоративної мережевої інфраструктури:

1) локальні обчислювальні мережі у центрі, філіях і інших структурних одиницях, між якими відсутній автоматизований обмін даними;

2) локальні обчислювальні мережі у центрі, філіях і інших структурних одиницях, між якими здійснюється обмін даними за допомогою мережі Інтернет;

3) загальнокорпоративна мережа передачі даних, захищена від стороннього доступу.

Обчислювальна інфраструктура може бути організована одним із чотирьох способів:

1) децентралізована інфраструктура, при якій відсутні єдині механізми обміну даними між підрозділами, структурними одиницями та корпоративним центром. При цьому можливе виникнення проблеми при приєднанні нових учасників проекту;

2) централізована інфраструктура, при якій існує один централізований обчислювальний центр із загальнокорпоративним сховищем даних, доступ до якого здійснюється з автоматизованих робочих місць користувачів усіх підрозділів, структурних одиниць у режимі он-лайн. При цьому особливі вимоги

висуваються до пропускнув спроможності каналів зв'язку, оскільки інакше робота у філіях і структурних одиницях ускладнюється;

3) розподілена інфраструктура, при якій між собою інтегрується декілька обчислювальних центрів (наприклад, один – у головному підприємстві, і по одному – у філіях);

4) централізовано розподілена інфраструктура, при якій співробітники філій або ділові партнери, що входять до складу підприємства, у ході вирішення одних завдань працюють з локальними серверами даних цих філій (наприклад, для оперативної роботи з первинними документами), а при вирішенні інших завдань – безпосередньо із загальнокорпоративним сховищем даних (для отримання консолідованих звітів). Працівники корпоративного центру отримують агреговану інформацію з центрального сховища, а детальніші дані – з філіальних баз даних. При цьому доцільним видається використання декількох режимів роботи. Для одних філіалів (інших структурних одиниць підприємства) організовується робота з центральною базою даних у режимі реального часу (он-лайн), а для інших – з локальною базою даних з періодичним обміном інформацією між нею і центральним сховищем.

При управлінні підприємством на основі інформаційних і Інтернет-технологій обов'язковими є наявність і підтримка в актуальному стані у центральному загальнокорпоративному сховищі даних нормативно-довідкової інформації, яка надалі тиражується за філіальними базами даних.

Доведено, що стратегія управління підприємством, до складу якої входить корпоративний центр, департаменти, філії, підрозділи, вимагає при виборі інформаційної системи й інтернет-технологій, окремо виділити функції управління ними, а саме: транзакційні та консолідуючі функції.

Виділення функцій є важливим при визначенні першочерговості впровадження тих або інших функціональностей корпоративної інформаційної системи і підборі адекватних ІТ-технологій. До транзакційних функцій, наприклад, можна віднести: обробку прибуткових/витратних ордерів, що виставляються складом до філій; обробку нарядів виробничими підрозділами різних учасників підприємства тощо. До консолідуючих функцій слід віднести: підготовку податкової звітності, що виконується бухгалтерією філії або корпоративного центру; бюджетування, що виконується департаментом планування; контроль показників з боку провідних менеджерів або членів Ради директорів.

Транзакційні функції вирішують завдання оперативного (повсякденного) управління і припускають обробку даних про конкретні фінансово-господарські операції щодо руху тих або інших ресурсів (наприклад, платіж дебіторові за рахунком, прийом об'єкту основних засобів в експлуатацію, прихід матеріалу на склад), вони пов'язані з обробкою первинних документів і генерацією на їх основі бухгалтерських операцій і облікових записів.

Транзакційні функції, як правило, присутні як на рівні філії, так і корпоративного центру (наприклад, облік централізованих поставчань). Важливою особливістю транзакційних функцій є облік руху ресурсу як у вартісному вираженні (що відображується на рахунках бухгалтерського обліку), так і в натуральних одиницях (штуках, тоннах, людино-днів тощо). Таким чином, такі транзакції вно-

сять вклад у рішення двох взаємопов'язаних управлінських задач – отримання синтетичної фінансово-вартісної картини бізнесу (через бухгалтерський облік) і побудову аналітичної картини за кожним видом ресурсу (майно, матеріали, персонал, готова продукція, фінанси тощо). Транзакційні функції можуть відобразити як процеси, що протікають усередині підприємства (back-office), так і процеси взаємодії підприємства із зовнішнім світом (front-office). Надалі слід розрізняти внутрішні транзакційні функції (властиві ERP) і зовнішні транзакційні функції, що відповідають управлінню стосунками з споживачами, клієнтами (CRM) і постачальниками (SCM), властиві ERP-II.

Сучасні системи класу ERP-II дозволяють організувати спільну роботу не лише у межах одного окремого підприємства і/або однієї системи, але і у межах «віртуального підприємства», що об'єднує корпоративну інформаційну систему з системами постачальників, споживачів, клієнтів, банків тощо. Така інтеграція можлива не лише на рівні користувачів, даних, сервісів, що надаються прикладним програмним забезпеченням, але і на рівні наскрізних бізнес-процесів підприємства. Консолідаційні функції призначені для тактичного і стратегічного управління. Вони включають обробку звітів і показників, отриманих з первинних транзакційних даних. Прикладом консолідаційних функцій є формування різних видів звітності у корпоративному центрі. Консолідаційні функції працюють із загальними даними, сформованими на основі транзакційних даних, або з даними, отриманими за рахунок уведення вручну, імпорту з інших систем тощо. За своєю суттю більшість управлінських функцій корпоративного центру є консолідаційними. Ділення на транзакційні та консолідаційні функції пов'язане ще і з тим, що для їх реалізації застосовуються різні технології, методології і продукти (чи їх компоненти).

Транзакційні функції входять до складу транзакційних ERP-систем, орієнтованих на документи і бізнес-процеси, і для них характерна робота у синхронному режимі (обробка транзакцій у режимі реального часу). Консо-

лідаційні системи будуються на базі OLAP-технологій (аналітична обробка у режимі реального часу), сховищ даних, засобів інтеграції і синхронізації даних тощо. У консолідаційних системах широко використовується асинхронний режим обробки даних. Дані з транзакційних систем передаються в автоматичному режимі у консолідаційні системи відповідно до заданого регламенту (наприклад, передається тільки нова або змінена інформація із заданим періодом). Після цього відбувається їх очищення, консолідація з іншими даними тощо. Інтегроване рішення, яке включають як транзакційні, так і консолідаційні функції, можливо на базі ERP-II.

Отже, управління підприємством рекомендується організувати у межах єдиного інформаційно-комунікаційного середовища, в якому наявне загально виробниче сховище даних, де інформація структурована як за місцями формування – філіалами, структурними підрозділами, тощо, так і за видами – документами, матеріалами, платежами, статтями витрат, контрагентами тощо.

Таким чином, за результатами проведеного аналізу процесу впровадження інформаційних систем на сучасних підприємствах, а також ґрунтуючись на теоретичних дослідженнях із зазначеного питання, авторами запропоновано методичні рекомендації щодо підвищення ефективності управління підприємством на основі використання інформаційних технологій, зокрема інтернет-технологій, сконцентровані за трьома напрямками: рекомендації щодо проектування інформаційно-комунікаційного середовища підприємства; рекомендації щодо створення окремої структурної одиниці – загального центру обслуговування у межах підприємства; рекомендації щодо моделі управління підприємства з використанням корпоративної інформаційної системи, детальне обґрунтування яких і висвітлення досвіду їх впровадження буде метою подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Эймор Д. Электронный бизнес: эволюция и/или революция / Д. Эймор. – М. : Изд. дом «Вильямс», 2001. – 752 с.
2. Пэйтел К. Секреты успеха в электронном бизнесе / К. Пэйтел, М. Мак-Картни ; пер. с англ. В. И. Петрова. – С.Пб. : Питер, 2001. – 342 с. – (Серия: Электронная коммерция).
3. Сигел Д. Шаги в будущее. Стратегия в эпоху электронного бизнеса / Д. Сигел. – М. : Олимп-Бизнес, 2001. – 384 с.
4. Алексунин В. А. Электронная коммерция и маркетинг в Интернете : учеб. пособие / В. А. Алексунин, В. В. Родигина. – М. : Дашков и К°, 2005. – 216 с.
5. Богданова Е. Л. Информационный маркетинг : учеб. пособие / Е. Л. Богданова. – С.Пб. : Альфа, 2000. – 174 с.
6. Данько Т. П. Электронный маркетинг : учеб. пособие / Т. П. Данько, Н. Б. Завьяловой, О. В. Сагиновой. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 377 с.
7. Царёв В. В. Электронная коммерция / В. В. Царёв, А. А. Кантарович. – С.Пб. : Питер, 2002. – 320 с.
8. Электронная коммерция : учеб. пособие / под ред. проф. С. В. Пирогова. – М. : Изд. дом «Социальные отношения», Перспектива, 2003. – 428 с.
9. Інформаційні системи і технології в комерційній діяльності: підручник / за ред. О. М. Ананьєва. – Л. : Новий світ – 2000, 2006. – 584 с.
10. Береза А. М. Електронна комерція : навч. посіб. / А. М. Береза, І. А. Козак, Ф. А. Левченко, В. М. Гужва [та ін.]. – Ірпінь : КНЕУ, 2002. – 326 с.
11. Електронна комерція : підручник / за ред. М. В. Макарової. – К. : Вид. центр «Академія», 2002. – 272 с.
12. Лігоненко Л. О. Інтернет-торгівля: стан розвитку та особливості бізнес-планування / Л. О. Лігоненко // Актуальні Проблеми Економіки. – 2003. – № 3. – С. 43–48.
13. Литовченко І. Л. Інтернет-маркетинг : навч. посіб. / І. Л. Литовченко, В. П. Пилипчук. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 184 с.
14. Інтернет в маркетингу : підручник / І. В. Бойчук, О. М. Музика. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 512 с.